

Edward Gibbon ve Pavlikanlık: Kilise Tarihyazımında Bir Kırılma

► Araştırma makalesi / Research article

Ömer Faruk KALINTÜRK

Doktora Öğrencisi, Exeter Üniversitesi, Beşeri, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Klasikler, Eskiçağ Tarihi, Din ve Teoloji Bölümü, Exeter, Birleşik Krallık / PhD Candidate, University of Exeter, The Faculty of Humanities, Arts and Social Sciences, The Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology | ROR ID: [03yghzc09](https://orcid.org/03yghzc09) | Exeter, United Kingdom

ORCID: [0000-0002-9767-8971](https://orcid.org/0000-0002-9767-8971) | o.kalinturk@exeter.ac.uk

Atf: Kalıntürk, Ömer Faruk. "Edward Gibbon ve Pavlikanlık: Kilise Tarihyazımında Bir Kırılma", *Milel ve Nihal* 21/1 (2024): 43-59

Öz

Kilise tarihinin en az göze çarpan hareketlerinden biri olan Pavlikanlar hakkında Aydınlanma Dönemine kadar hâkim olan kanaat, onların Maniheizm'in yeniden dirilişi olduğu yönündeydi. Ancak Aydınlanma ile birlikte Kilise'ye yöneltilen eleştiriler bağlamında bu geleneksel tasvir alternatif bir tarih yazımı geliştirildi. İngiltere'nin yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biri olan Edward Gibbon meşhur tarihinde Pavlikanlara şaşırtıcı bir şekilde ayrı bir bölüm tahsis etmesiyle Protestan tarihyazımı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip oldu. Gibbon Pavlikanları, Elçilerin İşleri'nde anlatılan ilk Hıristiyanların son tanıkları ve bu sebeple de Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin ruhani zulmünün kurbanları olarak tasvir etmiştir. Bu konudaki kanaatleri, Pavlikanlara isnat edilen, yerleşik Kilisenin, ruhban sınıfının ve onların çevresinde gelişen sakramentlerin reddedilmesi, Kutsal Kitap karşısında daha serbest bir tutum takınmaları, ikonaları reddetmeleri, haça, azizlere ve kutsal emanetlere hürmet etmemeleri gibi Bizans tarihçilerinin ithamlarına dayanmaktadır. Bu iddiaların Protestanlık ile olan yakınlığı nedeniyle Gibbon, kendisinden sonra büyük bir infiale neden olan, on altıncı yüzyılda Avrupa'da meydana gelmiş olan Reformasyon'un tarihsel, teolojik ve coğrafi olarak da geriye doğru takip edilebilecek ilk atalarının Pavlikanlar olduğunu ileri sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Pavlikanlık, Protestanlık, Papalık, Sapkınlık, Aydınlanma

Edward Gibbon and Paulicianism: A Rupture in Church Historiography

Cite as: Kalıntürk, Ömer Faruk. "Edward Gibbon and Paulicianism: A Rupture in Church Historiography", *Milel ve Nihal* 21/1 (2024): 43-59

Abstract

Until the Enlightenment, the prevailing opinion about the Paulicians was that they were the resurrection of Manichaeism. However, with the Enlightenment, an alternative historiography to this traditional portrayal was developed in the context of criticism of the church. Edward Gibbon, one of the greatest historians England ever produced, had a seminal influence on Protestant historiography when he surprisingly allocated a separate chapter to the Paulicians in his famous history. Gibbon portrayed the Paulicians as the last witnesses of the early Christians described in Acts and therefore as victims of spiritual persecution by the Catholic and Orthodox Churches. His conclusions were based on charges attributed to the Paulicians by Byzantine historians, such as their rejection of the established Church, her clergy, and the sacraments that developed around them, as well as their more liberal attitude towards the Bible, their rejection of icons, the veneration of the cross, saints, and relics. Due to the proximity of these claims to Protestantism, Gibbon argued that the Paulicians were the forefathers of the Reformation in Europe in the sixteenth century, which caused a great uproar later and can be traced back historically, theologically, and geographically.

Keywords: Paulicianism, Protestantism, Papacy, Heresy, The Enlightenment

Giriş

On altıncı asırdan beri Avrupa entelektüel dünyası iki kesim arasında uzun soluklu bir mücadeleye sahne oldu: Katolikler ve Protestanlar. Mr Punch'ın güzel Avrupa'sının bu iki düşman evladı, kendilerini birbirlerine karşı konumlandırmış ve günümüze kadar ulaşan bir literatür yaratmışlardır.¹ Protestanlık, doğduğu andan itibaren Katolik tarihyazımını hedef almış, Katolikler kendisini tehdit altında hissettiğinde ise bu tehditten, kendi tarihyazımlarındaki bazı mahut unsurların oluşturduğu o meşum zincire, *heresiography* literatürüne Protestanları da eklemek suretiyle kurtulmaya çalışmıştır.² Protestan tarihyazımının, Katolikler karşısında hissedilen kronolojik ve teolojik üstünlük münakaşasında tarihi geriye doğru uzatma yönündeki inşasına, Katolikler doğrudan destek vermişlerdir. Bu manada on altıncı yüzyılda Avrupa'da başını kaldıran bu yılanın, Protestanlığın kuyruğunu, eldeki tartışmalı malumatın yardımı ve zengin hayal güçleriyle çekebildikleri kadar geriye çekmişlerdir.³ Tartışma kalemin ve kitabın dışına taşıdığı, bu literatürün yaratılmasında kullanılan mürekkepten daha fazla kanın döküldüğü şiddetli savaşlar olduğunu söylemeye gerek yoktur. Katolik ve Protestan tarihyazımının bu teorik savaş, nihayetinde Protestanları ve Katolikleri kendi kiliselerine hapsedene yahut seküler dünya görüşünün zaferine; her iki tarafı da iddialarını kendi amaçları için kullanarak tüketecek bir dönemin başlangıcı olan on sekizinci yüzyılın sonuna, Aydınlanma Çağına dek devam etmiştir.⁴

Buraya konu ettiğimiz tartışma, Ortodoks ve Katolik kilise tarihlerinde heretik kabul edilen bir hareket olan Pavlikanlık ile bir Aydınlanma tarihçisinin ilişkisine dair olacaktır. Pavlikanlık, miladi yedinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar Bizans Küçük Asya'sında çeşitli etnik halkların karışımı şeklinde ortaya çıkan muhalif bir harekettir. Tarihlerine, yani kim olduklarına yahut neye inandıkları noktasında kendi tanıklıklarına, ilişkin malumatımız muhaliflerinin bize bildirdiklerine dayanmaktadır. Bu nedenle Pavlikanların adil bir tarihini yazmak neredeyse imkânsızdır. Bu noktada, tanıklığın eksik olduğu yerde, tarihin tarihyazımı devreye girmektedir. Asırlar boyunca düalist Maniheizt heretikler olarak tekrar tekrar lanetlenerek on sekizinci yüzyıla gelen Pavlikanların tarihyazımında bir köşe taşı varsa o da Edward Gibbon'un [1737-1794]⁵ Pavlikanların tarihini yeniden okumasıdır. Gibbon'un Pavlikanların tarihini yeniden okuması birkaç nedenden ötürü önemlidir. Aydınlanmanın yetiştirdiği tarihçilerden Gibbon, -kendisi Hume ve Kant ile aynı dönemde yaşamıştır-

¹ D. G. Paz, "Popular Anti-Catholicism in England, 1850-1851," *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 11/4 (1979), 331-59; Eleanor McNees, "'Punch' and the Pope: Three Decades of Anti-Catholic Caricature," *Victorian Periodicals Review* 37/1 (2004), 18-45.

² John Bossy, "The Counter-Reformation and the People of Catholic Europe," *Past & Present* 47 (1970), 51-70.

³ Patrick McGrath, "Catholic Historians and the Reformation-I," *Blackfriars* 44/513 (1963), 108-15; McGrath, "Catholic Historians and the Reformation-II," *Blackfriars* 44/514 (1963), 156-63.

⁴ Felicity Heal, "Appropriating History: Catholic and Protestant Polemics and the National Past," *Huntington Library Quarterly* 68/1-2 (2005), 109-32; Joseph Liechty, "Testing the Depth of Catholic/Protestant Conflict: The Case of Thomas Leland's History of Ireland, 1773," *Archivium Hibernicum* 42 (1987), 13-28. Bu konuda ortaya konmuş gayet başarılı bir eser için bk.; Brad S. Gregory, *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012).

⁵ Gibbon üzerine bazı araştırmalar için bk. J. C. Morrison, *Gibbon* (Londra: Macmillan and Co, 1878); Christopher Dawson, *The Dynamics of World History* (New York: Sheed and Ward, 1956), 326-353; Roy Porter, *Edward Gibbon: Making History* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1988); ve en önemlisi J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion I-VI* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999-2015).

tarhinde cömertçe bir bölümü Pavlikanlara ayırmıştır. Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704),⁶ Pierre Bayle (1647-1706),⁷ veya Johann Lorenz Mosheim (1693-1755),⁸ gibi evvelki bazı yazarlar Pavlikanlar hakkında yazmış olsa da Avrupalı tarihçiler Gibbon'un eserindeki değerlendirmesiyle on sekizinci yüzyılda Pavlikanlar hakkında yeniden düşünmeye ve yazmaya başlayacaklardır.⁹

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü'nün ilk cildi 17 Şubat 1776'da yayımlandı.¹⁰ Hem genel okur-yazar kitlesi hem de soylular sınıfı hayretler içinde bırakan eser "adeta geçmişin on sekizinci yüzyıl kültürünün diline tercümesiydi."¹¹ "İskoçya'nın Tacitus'u" David Hume, bu eserin yayınlanmasından dolayı Gibbon'u kutlamak için övgü dolu bir mektup yazdı. Gibbon, göndermiş olduğu eserini okuyan Hume'dan gelen bu sıcak övgülerin, tarihini hazırlarken sarfettiği on yıllık emeğin karşılığını fazlasıyla verdiğini belirtmektedir.¹² Gibbon 1783'te, eserini tamamlamak üzere Lozan'a çekildi.¹³ Tarihi Konstantinopolis'in Türklerin eline geçmesine (1453) kadar getiren sonraki üç cilt 1787'nin sonlarında tamamlandı. Ancak yayın tarihi Gibbon'un 51. doğum gününe denk gelmesi için 8 Mayıs 1788'e alındı.¹⁴ Sonuç bölümünde, çabalarını çok bilinen bir cümlesiyle özetledi:

⁶ Jacques Bénigne Bossuet, *The History of the Variations of the Protestant Churches II*, trans. Levinius Brown (Dublin: Richard Coyne, 1836), XI. Kitap, 46-65, 142-145.

⁷ Peter Bayle, *The Dictionary Historical and Critical of Mr Peter Bayle IV*, trans. P. Des Maizeaux (Londra: D. Midwinter, J. Brotherton, 1737), 512-528.

⁸ Johann Lorenz Mosheim, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, trans. Archibald Maclaine (Cincinnati, Applegate & Co., 1858), Kısım II, Bölüm V, I-VI, 155, 202-204, 255-258.

⁹ Gibbon ve etkisini tarihsel olarak gözlemlemek için bk. Joseph Milner, *History of the Church of Christ III* (Boston: Farrand D. Mallory & Co., 1809), 491-499; William Jones, *The History of the Waldenses: Connected with a Sketch of the Christian Church from the Birth of Christ to the Eighteenth Century I* (London: Gale and Fenner, 1816), 350-353; S. R. Maitland, *Facts and Documents Illustrative of the History, Doctrine, and Rites, of the Ancient Albigenses & Waldenses* (London: J. G. & F. Rivington, 1832), 73-74; John Goulter Dowling, *A Letter to S. R. Maitland on the Opinions of the Paulicians* (London: J. G. & F. Rivington, 1835), 9, 24-29; George Stanley Faber, *An Inquiry into the History and Theology of the Ancient Vallenses and Albigenses* (London: R.B. Seeley and W. Burnside, 1838), 31-61; George Herbert Orchard, *A Concise History of Foreign Baptists: Taken from the New Testament, the First Fathers, Early Writers, and Historians of All Ages* (London: George Wightman, Paternoster Row, 1838), 125-138; George Punchard, *History of Congregationalism from about A.D. 250 to 1616* (Salem: John P. Jewett, 1841), 79-96; Robert Baird, *Sketches of Protestantism in Italy, Past and Present; Including a Notice of the Origin, History, and Present State of the Waldenses* (Boston: Benjamin Perkins & Co., 1845), 18, 275-76, 286, 291, 293, 295, 299, 335-390, 402; David Benedict, *A General History of the Baptist Denomination in America and Other Parts of the World* (New York: Lewis Colby & Co., 1848), 11-13, 115-118, 122-123; Johann Karl Ludwig Gieseler, *A Text-Book of Church History II*, trans. Samuel Davidson and John Winstanley Hull (New York: Harper & Brothers, 1865), 234.

¹⁰ David P. Jordan, "Edward Gibbon: The Historian of the Roman Empire," *Daedalus* 105/3 (Summer, 1976), 6; Porter, *Edward Gibbon*, 67-93. Gibbon'ın tarihinin İngilizce dışındaki dillerde yankı bulması da büyük önem arz etmektedir. Gibbon ve eseri sadece Anglofon çevrelerde değil, Fransız ve Alman tarih yazımında da neredeyse yayınlandığı ilk yıllardan itibaren takdir görmüştür. Gibbon'un Fransa'daki alımlanmasına dair; Pierre Ducrey (dir.), *Gibbon et Rome à la Lumière de l'Historiographie Moderne* (Genève: Librairie Droz, 1977); Almanya'daki genel alımlanması için ise Wilfried Nippel, "Gibbon and German Historiography," *British and German Historiography, 1750-1950: Traditions, Perceptions, and Transfers*, ed. Benedikt Stuchey and Peter Wende (Oxford: Oxford University Press, 2000), 67-81. Ayrıca, Gibbon'un eserinin yayınlanmasının ayrıntılı bir öyküsü için bkz: H. R. Trevor-Roper, "Gibbon and the Publication of The Decline and Fall of the Roman Empire 1776-1976," *Journal of Law & Economics* 19/3 (1976), 489-505.

¹¹ Dawson, *The Dynamics of World History*, 352.

¹² Edward Gibbon, *The Autobiographies of Edward Gibbon*, ed. J. Murray (London: John Murray, 1896), 312.

¹³ J. G. A. Pocock, "Gibbon and the Invention of Gibbon: Chapters 15 and 16 Reconsidered," *History of European Ideas* 35/2 (2009), 209-216.

¹⁴ Jordan, "Edward Gibbon," 6.

"[bu eserde] Barbarlığın ve dinin zaferini anlattım."¹⁵ Üstadı Voltaire gibi Gibbon da Orta Çağ'da zulüm ve batıl inançtan başka bir şey görmüyordu. Orta Çağ, Voltaire, Gibbon ve Hume'un yazılarındaki şeytanların, kölelerin, şeytani rahiplerin ve tiranların karanlık uğrak yeri idi.¹⁶

Gibbon'un *Gerileyiş ve Çöküş*'ünü inceleyen herkes, onun okumalarının kapsamına ve kaynaklarından temel gerçekleri çıkarma ve değerlerini değerlendirme konusundaki olağanüstü yeteneğine hayran kalmalıdır. Ancak bir tarihçi olarak tüm büyüklüğüne rağmen, Bizans'ın ruhunu gözden kaçırmıştır. Üslubunun ihtişamı ve hicvinin zekâsı Bizans çalışmalarını neredeyse bir yüzyıl boyunca öldürmüştür.¹⁷

Aydınlanma düşüncesi ile Gibbon arasındaki ilişki çokça araştırılmış bir konudur.¹⁸ Ancak bu çalışmalarda Pavlikanlara bırakın ciddi bir yer bulmayı, alelade bir yer bulmak bile mümkün değildir. Bu nedenle burada yaptığımız katkı Gibbon'un tarihyazımında Pavlikanların baskın bir yere sahip olduğunu göstermektir. Gerçekten de on dokuzuncu yüzyıldan itibaren DUALİZM ve ADOPTIONİZM arasında bölünecek olan Pavlikanların tarihyazımında belirleyici rolü oynayan şaşırtıcı bir şekilde Gibbon olmuştur. Ancak Gibbon aynı zamanda Pavlikanların on altıncı yüzyıl Avrupa'sında kristalleşen Reformasyonun ve erken dönem Hıristiyanlığın kalıntılarının en son tanıkları olduğu iddiasının en önemli temsilcilerinden birisidir. Adoptionizm teorisindeki önemi, Gibbon'un bu teoriyi dile getiren en önde gelen isim olan F. C. Conybeare üzerindeki etkisinde görülebilir ki Conybeare'in kendisi de bunu doğrulamaktadır.¹⁹

Bundan dolayı Gibbon'un dinler tarihi üzerine yazdığı bölümlerin sonuncusu ve belki de en tuhafı, Protestanlığın kökenlerine ayrılan ve Waldensianlar, Albigenianlar ve diğer Ortaçağ sapkın hareketler aracılığıyla Pavlikanlara kadar izini sürmeyi öneren 54. Bölümdür. Burada Gibbon, zamanının kilise tarihyazımından saparak Fransa'daki Albigenianların Pavlikanların teolojik torunları olduğunu ve bu talihsiz sapkınların aslında modern Avrupa'nın gurur duyduğu Reformasyonun öncülleri olduğunu iddia eden ilk tarihçilerden biriydi.²⁰ Bizans dünyasına duyduğu tüm nefrete rağmen Gibbon'un çalışması beklenmedik bir sonuca yol açtı: On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalılar, özellikle de Protestanlar arasında Pavlikanlara karşı bilimsel bir ilgi oluştu. Gibbon ve onun görkemli

¹⁵ Edward Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (bundan sonra DF), ed. J. B. Bury (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912), Cilt VI, Bölüm LXXI, 308.

¹⁶ Christopher Dawson, *Edward Gibbon* (London: Humphrey Milford, 1934), 14, Porter, *Edward Gibbon*, 135-157.

¹⁷ Steven Runciman, "Gibbon and Byzantium," *Daedalus* 105/3 (Summer 1976), 109. Yakın dönem tarih yazımında *Bizans'ın namevcüdiyeti* en etkin şekilde Averil Cameron'ın yazılarında geliştirilmiştir. Bk. *Averil Cameron, Byzantium Matters* (Princeton, NJ: Princeton Üniversitesi, 2014), 7. Ayrıca bk. Glen W. Bowersock, "The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome," *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49/8 (1996), 29-43.

¹⁸ Frank E. Manuel, "Edward Gibbon: Historien-Philosophe," *Daedalus* 105/3 (1976), 231-245; J. G. A. Pocock, "Gibbon's Decline and Fall and the World View of the Late Enlightenment," *Eighteenth-Century Studies* 10/3 (1977), 287-303; Paul Cartledge, "The Enlightened Historiography of Edward Gibbon, Esq.: A Bicentennial Celebration," *The Maynooth Review / Revue Mbá Nuad* 3/2 (1977), 67-93; Christopher Kelly, "A Grand Tour: Reading Gibbon's 'Decline and Fall,'" in *Greece & Rome* 44/1 (1997), 39-58; B. W. Young, "Scepticism in Excess': Gibbon and Eighteenth-Century Christianity," *Historical Journal* 41/1 (1998), 179-199.

¹⁹ F. C. Conybeare (ed. and trans.), "Preface," *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia* (Oxford: The Clarendon Press: 1898), V-IX.

²⁰ Runciman, "Gibbon and Byzantium," 110.

üslubu ve Pavlikanlara olan yakınlığı sayesinde, bu hareket her zamankinden daha fazla tanınır hale geldi. Özellikle de tarihçi olmayanlar üzerinde güçlü bir etkisi oldu. Gibbon'un tarihi, misyonerlerden kilise adamlarına, gezginlerden siyasetçilere kadar geniş bir kesim tarafından kullanılan bir kaynak oldu.

Ancak unutmamak gerekir ki tarih bir tür çeviridir: geçmişin, mütercimini/tarihçinin içinde yaşadığı çağın diline çevrilmesi. Dolayısıyla tarihçinin, ele almış olduğu şeye vermiş olduğu itibarın bir bedeli vardır: tarihsizleştirme. Pavlikanlar Gibbon'dan sonra kendi bağlamları dışında birçok bağlamda ele alınacaktır. Biz sadece bu bağlamların ve bunların nedenlerinin izini sürebiliriz. Gibbon akademi ve tarihçiler çevresinin ötesinde bir ün kazandı. Başyapıtı çok sayıda insan tarafından okundu. Yaşadığı çağın getirdiği aydınlanmacı tutum, din ve doğaüstüne ilişkin şüpheli düşünce, Tanrı hakkında geliştirilen deistik argümanlar, kilise hiyerarşisine karşı duyulan düşmanlık ve ruhban sınıfının Kutsal Kitap üzerindeki otoritesine duyulan nefret, Gibbon'un tarihinin hem etkisini hem de sınırlarını Gibbon'un düşündüğünün çok ötesine taşıdı. Gibbon'un eseri, bu bağlamda sadece Roma İmparatorluğu'nun değil, aynı zamanda kin ve özlemleriyle Avrupa'nın da tarihiydi.

1. Pavlikanlar: Metin ve Bağlam

Gibbon'un *Tarih*'inde 54. bölüm Pavlikanlara ayrılmıştır.²¹ Reformasyondan önceki evanjelizmin köklerini bu Ortaçağ hareketi içinde keşfetmenin mümkün olup olmadığı asırlık bir sorudur. Gibbon, burada Protestanlığın tarihini sadece Yunan değil, aynı zamanda neo-Platoncu olan kökenlerden çıkarır. Öyle görünüyor ki, Gibbon'a göre, Gnostikler Pavlikanları, Pavlikanlar Bogomilleri, Bogomiller Albigenianları, Albigenianlar genel olarak diğer Batılı sapkınları ve bunlar da Protestanları doğurmuştur.²² Bu, Gibbon'un Ortaçağ sapkınlıklarının, bilhassa Pavlikanlığın Protestanlığın selefi olduğu düşünülebilir mi sorusuna duyduğu ilgiden kaynaklanan bir sapmadır.²³ Bu nokta, yazdığı Roma Tarihi'nin bir parçası değildir, ancak Gibbon'un tarihinin ikinci üçlemesinde Ortaçağ döneminden modern ve şimdiki çağlara doğru ilerlediği ilk ve tek zamandır.²⁴

Bu bölümde Pavlikanların kökenleri ve doktrinleri, "Yunan imparatorları tarafından zulme uğramaları, Ermenistan'daki isyanları ve Trakya'ya nakledilmeleri", ardından "Reformasyonun tohumları, karakteri ve sonuçları" alt başlığı altında Batı'da yayılmaları yer almaktadır.²⁵

Ferguson'un da belirttiği gibi, Gibbon iyi bir tahlilciydi, ancak çağının önyargıları nedeniyle Doğu Hıristiyanlığının doğası hakkında kapsamlı bir anlayışa sahip olmaktan uzaktır.²⁶ Hıristiyanlık ve onunla ilgili konular üzerine yazarken çağının öfkesini yansıtmıştır. Birçok çağdaşı gibi Gibbon da 'Klasikler'den Sokrates, Platon ya da Aristoteles'i değil Seneca,

²¹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 116 ve 131.

²² Pocock, "Gibbon's Decline and Fall," 301.

²³ J. G. A. Pocock, "Gibbon's Second Trilogy: An Introductory Survey," *History of European Ideas* 43/7 (2017), 713.

²⁴ J. G. A. Pocock, "An Overview of the Decline and Fall of the Roman Empire," *The Cambridge Companion to Edward Gibbon* içinde, ed. Karen O'Brien ve Brian Young (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 20-40, özellikle 31.

²⁵ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 116.

²⁶ Duncan S. Ferguson, "Historical Understanding and the Enlightenment: Edward Gibbon on Christianity," *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church* 52/4 (1983), 396-97.

Cicero ve Tacitus'u anlamaktadır.²⁷ Onun Antik Çağı Stoacıların çağıydı.²⁸ Gibbon'a göre Roma Klasik Roma'ydı, prensliğin ve senatonun Roma'sı, ilahileriyle Mesih'e ağıtlar yakan yalın ayaklı rahiplerin değil, ancak Jüpiter Tapınağı'nın Roma'sıydı.²⁹ Gibbon'un şu sözleri bu bağlamda anlaşılabilir:

Hristiyanlığın tarihsel güzergâhında, ulusal karakterlerin çeşitliliği açıkça ayırt edilebilir. Suriye ve Mısır'ın yerlileri hayatlarını tembelleğe ve tefekküre bırakırken, Roma yeniden dünyanın egemenliğine talip oldu; canlı ve lafazan Yunanlıların zekâsı metafizik teoloji tartışmalarında tüketildi.³⁰

Gibbon, belki de Anglikan formunda Hristiyanlığın hakikatine hakaret etmeyi veya inkâr etmeyi yasaklayan yasalar ve bunların olası cezaları nedeniyle, eseri boyunca herhangi bir din meselesi hakkında yazarken her zaman ironik bir üslup kullanmaktan hoşlanmıştı, ancak 54. bölümde oldukça açık ve doğrudan davranmıştır. Kendi sözleriyle:

Yedinci yüzyılın ortalarında, Maniheistlerin bir kolu ruhani zorbalığın kurbanları olarak seçildi; bu insanların sabırları sonunda umutsuzluğa ve isyana dönüştü ve [Trakya'ya] sürgünleri, Batı'ya reform tohumlarını saçtı. Bu önemli olaylar, Pavlikanların öğretisi ve öyküsü hakkında biraz araştırma yapılmasını haklı çıkaracaktır ve kendilerini savunamayacakları için, samimi eleştirimiz, hasımları tarafından bildirilen az sayıdaki iyi hasletlerini büyütecek ve kötülüklerini azaltacak ya da en azından şüphelendirecektir.³¹

Başlangıçta, Edward Gibbon'un Ortaçağ inancının rahipler tarafından yozlaştırılmasını zikretmesi, Pavlikanları ele alması açısından önemlidir.³² Gibbon, kendi ifadesiyle, batıl çok tanrıcılığı ortadan kaldıran ve en rasyonel inancı ve saygıyı ilham eden Aydınlanmadan ilham alan İsa Mesih'in otantik vahyini kabul etmiştir. Ancak bir süre sonra, ona göre, bu rasyonel inanç ve başkalarına duyulan saygı, insanların merakını ve şaşkınlığını çekebilecek her türlü şeyle süslenerek aslından uzaklaşmıştı. Bu nedenle de eski saflığını kaybetmeye başladı. Bunun üzerine Hristiyan rahipler bir adım daha ileri giderek pagan putperestliği yeniden dirilttiler. Büyük Konstantin'in iktidarı ile on altıncı yüzyıldaki Alman Reformu arasında, azizlere ve kutsal emanetlere tapınma ve ruhban sınıfının halk üzerinde yekpare bir otorite olarak yükselişi, bu ideal akılcı ve ötekine saygılı Hristiyanlık modelinin basit ama mükemmel sadeliğini yok etti. Bu anlamda Gibbon, Roma şehrinin Katolik Kilisesi'nin dünyevi çıkarlarını destekleme eğiliminde olan her türlü sahte, yozlaşmış ve dahası yozlaştırıcı uygulamalar için bir nevi fabrika olduğunu ve bu sahte ürünlerin satışının, onun anladığı şekliyle, dönemin derin cehaleti tarafından büyük ölçüde teşvik edildiğini ileri sürmüştür.³³ Gibbon'un Avrupa'daki Protestan ve dolayısıyla Katolik karşıtı tarihyazımının bir örneğini sunduğu dikkat çekmektedir. Bu anlatıya göre, İmparator Konstantin zamanına kadar Kilise mazideki onurlu konumunu koruyabilmiş ve geri dönülmez bir şekilde yozlaşmamıştır. Gibbon'un cömertliğinin derecesine bağlı olarak bu mutlu dönem beşinci ya da altıncı

²⁷ Gibbon, *The Autobiographies of Edward Gibbon*, 139-141, 172.

²⁸ Thomas W. Africa, "Gibbon and the Golden Age," *The Centennial Review* 7/3 (1963), 273-81.

²⁹ Gibbon, *The Autobiographies of Edward Gibbon*, 270-71.

³⁰ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 116.

³¹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 116.

³² S. J. Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests: The Origins of Enlightenment Anticlericalism* (London: MacMillan Press Ltd., 1999), 126.

³³ Gibbon, *DF*, Bölüm XVI ve XVII; bu hikâyenin gayet renkli bir tasviri için bk. Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests*, 126-7.

yüzyıllara kadar uzatılabilir. Ancak özde Kilise'ye genelde ise dine yönelik bu hoşgörünün sınırları, modern felsefenin doğuşu olarak adlandırabileceğimiz on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren daralmaya başlamıştır. On sekizinci yüzyılın başında, özellikle Protestanlar arasında Aydınlanmanın meşhur hoşgörü ilkesi artık Kilise'ye ve onun tarihine teşmil edilmeyecektir.³⁴ Katolik Kilisesi'nin artık ziyadesiyle lekelenmiş olan itibarının izinin Reformasyondan çok öncesine kadar sürüldüğü yeni bir tarihsel anlatı inşa edilecektir. Bu anlatı bir anlama çabası değildir. Kınama hükmü daha en başta, neredeyse tüm yazarların eserlerinin başlıklarında ilan edilmiştir.³⁵ Bu mahkûmiyet kararının açıklanmasıyla birlikte Kilise, ruhban sınıfının yozlaşması ve dejenere olmasından dolayı suçlu bulunmuştur. Ancak bu durum, geleneksel ruhban sınıfının tamamının meşruiyetinin reddedilmesine sebep olmuş ve bu da daha sonra bu kınamayı onaylayan Protestan teologlar için büyük sorunlara neden olacak bir yol açacaktır.³⁶

Gibbon, Pavlikanların kendileri hakkındaki tanıklıklarının yokluğuna dikkat çeker. Gibbon anlatısında, Theophanes, Photios, Cedrenus ve Anna Comnena gibi Yunan otoritelere atıfta bulunarak Sicilyalı Petrus'un tarihini esas olarak takip etmiştir. Gibbon, Markioncular ve Pavlikanlar gibi çok sayıda hareketin sonunda Maniheiztler gibi Kilisenin gözünde melun bir isim altında kaybolduğuna dair Ortaçağ'da yaygın olan bir tutumu ifade eder.³⁷ Tarihiçi Pavlikan isminin kökeni konusunda ikna olmuştur: "Pavlikanların ismi, düşmanlarına göre, meçhul ve yerli bir öğretmenden türetilmiştir, ancak ben onların Yahudi olmayanların elçisine [Pavlus] olan yakınlıklarıyla övündüklerinden eminim."³⁸ Daha sonra bu görüşünü Titus, Timothy, Sylvanus, Tychicus gibi Constantine Sylvanus'un öğrencilerinin ve Küçük Asya'daki Pavlikan kiliselerin Aziz Pavlus'un kiliseleriyle olan isim benzerliğiyle desteklemiştir. Gibbon, Pavlikanların, önderlerinin ve kurdukları kiliselerinin alegorik isimlendirmelerinde, erken dönem Hristiyanlığın örneğini ve anısını canlandırmaya çalıştıklarını ileri sürmüştür.³⁹

Gibbon'a göre Pavlikanlar, özellikle de önderleri Konstantin Sylvanus, İncillerde ve Aziz Pavlus'un Mektuplarında ibtidai/erken Hristiyanlık itikadını aramışlardır. Buradaki ibtidai Hristiyanlık fikri uzun süre ününü koruyacaktır. Bu noktada Gibbon, Pavlikanların başarısı ne olursa olsun, Protestan bir okuyucunun, bu tür bir araştırma ve soruşturmanın ruhunu takdir edeceğini belirtmektedir.⁴⁰ "Protestan okuyucuya" yaptığı nadir atıflardan biri, bize çağının, daha sonraki Katolik ve Ortodoks Kiliseleri tarafından temsil edildiğine inandığı

³⁴ Peter W. Walker, "Tolerating Protestants: Anti-Popery, Anti-Puritanism, And Religious Toleration In Britain, 1776-1829," *Against Popery: Britain, Empire, and Anti-Catholicism*, ed. Evan Haefeli (Londra: University of Virginia Press, 2020), 257-88.

³⁵ Örneğin Thomas James, *A Treatise of the Corruptions of Scripture, Councils, and Fathers, by the Prelats, Pastors, and Pillars of the Church of Rome, for maintenance of Popery and Irreligion*, ed. John Esmund Cox (Londra: J. W. Parker, [1611] 1843); Henry Foulis, *The History of Romish Treasons and Usurpations: a Particular Account of many Gross Corruptions and Impostures* (Londra: J.C. for Richard Chiswell 1671); Daniel Whitby, *A Discourse concerning the Idolatry of the Church of Rome* (Londra: Tho. Basset, 1674); Antonio Gavin, *The Frauds of Romish Monks and Priests* (Londra: Samuel Roycraft, 1691); John Dennis, *Priestcraft distinguished from Christianity* (Londra: J. Roberts, 1715).

³⁶ Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests*, 127; Colin Haydon, *Anti-Catholicism in Eighteenth-Century England, c. 1714-1780: A Political and Social Study* (Manchester: Manchester University Press, 1993), 164-203.

³⁷ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 116.

³⁸ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 117.

³⁹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 117.

⁴⁰ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 118.

bozulmuş ve yozlaşmış durumdan ziyade, Hıristiyanlığın otantik formunu aramaya yönelik coşkusu hakkında bir ipucu verir. Bir ibtidai Hıristiyanlık arayışı, Kilise, Kutsal Kitap ve genel olarak dini hayatla ilgili konularda ruhban sınıfından olmayan insanlar için kilise otoritesinin dışında güvenli bir yer aramak anlamına gelmektedir.

Pavlikanların Aziz Petrus'un iki mektubunu reddettiği iddia edilmektedir. Gibbon bunun nedeninin "sünnetin elçisi" Petrus'un, Pavlikanların gözdesi Pavlus'la yasaya uyma konusunda anlaşmazlığa düşmesi olduğunu söylemektedir. Çünkü Gibbon'a göre Pavlikanlar, Yahudilerin ve onların yozlaşmış ruhbanlarının yasalarına uymanın affedilemez bir suç olduğuna inanmışlardır.⁴¹ Gibbon Pavlikanların itikadından bahsederken, Kutsal Kitap'a yaklaşımlarını methetmektedir: "Kutsal Kitap'ı gayet elverişli bir serbesti içinde yorumluyorlardı, [bu sayede metinde] gerçek anlam tarafından sıkıştırıldıkları zaman, şekil ve alegorinin karmaşık labirentlerine kaçabiliyorlardı."⁴² Gibbon'a göre, Kutsal Kitap'ı kelimesi kelimesine okumak, okuyuculara yozlaşmış geçmişin hayaletinden kaçmak için kilise geleneğinin çetrefilli zincirinin haricinde özgür bir hareket alanı sağlayabilirdi. Felsefedeki özgürlük ruhu, on sekizinci yüzyıl Aydınlanmasının en vazgeçilmez karakteridir. Pavlikanlar bu özgürlük uğruna her şeylerini feda etmişler ve nihayetinde canlarını da feda eden bu insanlar, Roma'nın manevi tiranlığının kurbanları olarak görülecekti.

Bu bölümde Gibbon, Pavlikanların; Zerdüştiliğin Ehrimen ve Hürmüz'üne benzeyen Maniheistlerin düalizmine sahip olduklarını varsaymıştır.⁴³ Bu, yaklaşık elli yıl sonra, 1830'lu yıllarda Anglikan teologlar arasında gayet soruna yol açacak bir nokta olacaktır. Pavlikanların Zerdüşti ve Maniheist inançlara sahip olduğunu savunmak, eğer Pavlikanlar Protestanlığın öncüleri iseler, dolaylı olarak Protestanlığın köklerinin de bu düalist ilkeye dayandığı anlamına gelecektir. Gibbon şöyle yazmaktadır:

Böylesine basit ve ruhani bir yaklaşım [düalist tavır] zamanın ruhuna uygun değildi; İsa'nın ve havarilerinin hafif boyunduruğu ve kolay yüküyle yetinebilecek olan akılcı Hıristiyan, Pavlikanların doğal ve vahyedilmiş dinin ilk maddesi olan Tanrı'nın birliğini ihlal etmeye cüret etmelerinden haklı olarak rahatsız oldu.

Gibbon'a göre, Pavlikanlar Baba'ya, Mesih'e, Kutsal Ruha ve görünmeyen dünyaya inanıyorlardı. "Ama aynı şekilde inatçı ve asi bir töz olan maddenin ebediliğine, bu görünür dünyayı yaratan ve ölüm ve günahın son bulmasına kadar geçici hükümlerini sürdüren faal bir varlığın ikincil bir ilkesinin kökenine de inanıyorlardı."⁴⁴

Gibbon'a göre, Pavlikanlar İmparatorluk tarafından çok acımasız bir şekilde zulüm görmüştür. Bu zulümlerin sonunda da radikalleşmişlerdir:

İsyankarların en öfkeli ve çaresiz olanları, uzun süre zulüm görmüş ve sonunda kışkırtılmış bir dinin taraftarlarıdır. Kutsal bir davada, artık korku ya da pişmanlık duymazlar: silahlarının adaleti onları insani hislerine karşı katılaştırır ve babalarının yaptığı yanlışların intikamını, tiranlarının çocuklarından alırlar. Bohemya'daki Hussitler ve Fransa'daki Calvinistler böyledir; dokuzuncu yüzyılda Ermenistan'daki ve komşu eyaletlerdeki Pavlikanlar da böyleydi.⁴⁵

Gibbon, Pavlikanların Divriği'ndeki durumunu anlatırken ilginç bir noktaya değinir:

⁴¹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 118.

⁴² Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 119.

⁴³ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 120.

⁴⁴ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 120-121.

⁴⁵ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 123.

Sivas ve Trabzon arasındaki dağlık bölgede, bugün halen vahşi ve sefih bir halk tarafından işgal edilen Divriği şehrini tesis ya da tahkim etti ve civardaki tepeler, şimdi Kutsal Kitap ve kılıcın kullanımını uzlaştıran Pavlikan firarilerle doldu.⁴⁶

Gibbon'un zamanında, yukarıda bahsedilen bu yerlerde büyük ölçüde, Kızılbaşlar yaşamaktaydı.⁴⁷ Sadece ortodoksluğun değil, heterodoksluğun da Küçük Asya'daki Hristiyanlık ve İslam tarihinde bir noktaya kadar coğrafi bir sürekliliğe sahip olduğu ihtiyatlı bir dikkatle tartışılabilir. Gibbon bile Pavlikanların Bizans topraklarına yaptıkları akınlar hakkında "düşmanca saldırılarında Aziz Pavlus'un müritlerinin [Pavlikanların] [Hz.] Muhammed'in müritlerine katıldılar" şeklinde yazarak bu noktada bir öneride bulunur.⁴⁸ Gibbon'un İslam tarihine ilişkin tasvirinin Bizans Hristiyanlığına ilişkin görüşünden daha olumlu olması şaşırtıcı değildir.⁴⁹ Gibbon'un İslamiyet ve Hz. Muhammed tasvirlerinin her ikisi de, onun Hristiyanlığa karşı saldırısında tamamlayıcı silahlar olarak hizmet etmektedir. Buna ek olarak, Gibbon'un döneminde henüz Philhellenizmin başlamamış olduğu da belirtilebilir. Bunun için 1820'lerin ortalarına ve Lord Byron'a kadar beklemek gerekecektir. Sekizinci yüzyılın ortalarında, putlara tapanlar tarafından kendisine Copronymus soyadı verilen İmparator Konstantin (718-775) Bizans Ermenistanına bir sefer düzenlemiştir. Seyahatleri sırasında Melitene ve Theodosiopolis (modern Malatya ve Erzurum) şehirlerinde önemli bir Pavlikan nüfusu keşfetmiştir. Gibbon, "bir lütuf ya da ceza olarak" diye yazar, "imparator onları Fırat kıyılarından alarak Konstantinopolis ve Trakya'ya nakletti ve bu göç sayesinde öğretileri Avrupa'da tanıtıldı ve yayıldı."⁵⁰ Pavlikanların Avrupa'ya yayılmasının Reform hareketine neden olduğu fikri, on dokuzuncu yüzyıl Protestan teologları arasında şaşırtıcı derecede popüler olacaktır. Ortodoks ve Katolik Kiliselerinin gözünde bir sapkınlık olan Protestanlık için kendisine bir Ortaçağ menşei temin etmek ve bunu Hristiyanlığın ibtidai bir şekliyle ilişkilendirmek gayet arzu edilir bir şey olarak görülmektedir.

Pavlikanların dokuzuncu yüzyıldaki liderlerinden Chrysocheir'in ölümüyle birlikte ihtişamlarının solması ve sönmesi, Divriği'nde inşa edilen kalenin İmparator Basil (811-886) tarafından yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Gibbon kentin yok edildiğini ama Pavlikanların özgürlük ruhunun dağlık bölgelerde yaşamaya devam ettiğini belirtmektedir. Pavlikanlar bir yüzyıldan fazla bir süre inançları ve özgürlükleri için savaşmış, Roma sınırlarını rahatsız etmiş ve hem İmparatorluğa hem de onun kilisesine karşı olan Müslümanlarla ittifaklarını sürdürmüşlerdir.⁵¹

Bizans tarih yazımına göre Trakya'daki Pavlikanlar zulüm fırtınalarına dayanmış ve Ermeni kardeşleriyle gizli bir iletişimi sürdürmüşlerdir. Gibbon, Pavlikanların Trakya'da başarılı olduklarını çünkü Bulgarların yeni Hristiyanlaştığını ve bildiğimiz gibi Basil II Bulgaroktonos'un (Bulgar kasabı) (958-1025) acımasızlığı nedeniyle pek hoşgörülü olmadıklarını ima etmektedir. Pavlikanlar da onuncu yüzyılda İmparator John Tzimisce tarafından Haldia tepelerinden (Bizans Küçük Asyası'nın kuzeyindeki Pontus ve Kapadokya) Haemus Dağı vadilerine sürülmüştür. Gibbon bu ikircikli imparatorluk politikasını şu şekilde ifade etmektedir:

⁴⁶ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 124.

⁴⁷ Bk. Ayfer Karakaya-Stump, *The Kizilbash-Alevis in Ottoman Anatolia: Sufism, Politics and Community* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

⁴⁸ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 124.

⁴⁹ Bk. Bernard Lewis, "Gibbon on Muhammad," *Daedalus* 105/3 (Summer 1976), 89-101.

⁵⁰ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 126.

⁵¹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 125-126.

Doğu'nun din adamları Maniheistlerin yok olmasını arzuluyor ve bunun için sabırsızlanıyorlardı: savaşı imparator da onların yığıtlıklarını hissediyor ve takdir ediyordu: [Pavlikanların] Araplara olan düşkünlükleri pek çok kötülüğe gebeydi; ama Tuna kıyısında, İskitya'nın barbarlarına karşı yapacakları hizmetler faydalı, mağlubiyetleri ise arzu edilebilir olabilirdi.⁵²

Gibbon'a göre, Pavlikanların batıya nakledilmeleri diğer proto-Protestan gruplar üzerinde etkili olmalarına yol açmış ve daha sonra Pavlikan gruplar çeşitli yerlerde değişik şekillerde yaşamaya devam etmiştir. Gibbon, İmparator Alexius Comnenus'un (1048-1118) Trakya'daki Pavlikanları din değiştirmeye teşvik etme çabalarından bahsettikten sonra, Pavlikanların Batı'ya yayıldığını belirtmektedir:

Onlar [Pavlikanlar] çok geçmeden kendi dini ve toplumsal kurallarına uygun hareket etmeye başladılar. On üçüncü yüzyılın başında, [Pavlikanların] papa ya da piskopos (çok bariz bir yozlaşma) Bulgaristan, Hırvatistan ve Dalmaçya sınırlarında ikamet ediyor ve vekilleri aracılığıyla İtalya ve Fransa'daki kardeş cemaatleri yönetiyordu.⁵³

Bu noktada Gibbon bize yine kendi dönemindeki Pavlikanlar hakkında şaşırtıcı bir bilgi verir: “Geçen yüzyılın sonlarında bu halk hala Trakya'nın kuzeyindeki Haemus Dağının vadilerinde yaşamakta, cehaletleri ve yoksullukları nedeniyle Türk hükümetinden çok Yunan din adamları tarafından eziyet görmekteydiler.”⁵⁴ Gibbon'un, daha sonra birçok misyoner, gezgin ve tarihçinin tanıklığıyla teyit edilen bir gerçek olarak, çok yakın zamana kadar Trakya'da Pavlikanların varlığından bahsettiği görülmektedir. Gibbon'un Rum Ortodoks din adamlarının Pavlikanların kalıntılarına kötü muamele konusunda Türk hükümetinden çok daha ileri gittiklerini belirtmesi dikkat çekicidir. Yunan Kilisesi'ne ve Bizans İmparatorluğu'na olan düşmanlığı, İmparatorluğun çöküşünden sonra bile güçlü bir şekilde devam etmiştir. Gibbon, “modern Pavlikanların kökenlerine dair tüm hafızalarını kaybettiklerini ve dinlerinin, bazı eserlerin Tataristan'ın vahşi doğasından ithal ettikleri haça tapınma ve kanlı kurban uygulamasıyla rezil bir hale geldiğini” üzüntüyle ifade etmektedir.⁵⁵ Proto-Protestan gruplar konusuna geri dönen Gibbon, Pavlikanların üç farklı yoldan Avrupa'ya ulaşmış olabileceğini belirtmiştir.⁵⁶ Birincisi, Macaristan'ın Hıristiyanlaştırılmasından sonra Kudüs'e giden Hıristiyan hacılar Tuna'ya gidip gelirken

⁵² Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 127.

⁵³ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128.

⁵⁴ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128.

⁵⁵ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128. Bu nokta oldukça önemli olabilir çünkü Tataristan ile olan ilişki ve Pavlikanlar arasındaki kanlı kurban uygulaması bize Kırım Hanlığı topraklarındaki küçük bir Hıristiyan grubu hatırlatıyor: Gagavuz halkı. Ortodoks Hıristiyan olmalarına rağmen kanlı kurban uygulamasını yerine getiren bu halk, ekseriyetle Kırım Hanlığının bir parçası olan güney Moldova'da yaşamaktadır. Gagavuz halkının kökeni tartışmalıdır; ancak Türkiye Selçukluları tezi, Gagavuzların on üçüncü yüzyılda Anadolu Selçuklu Sultanı II. Keykavus'u (1236-1276) takip eden Selçuklu Türklerinden geldiğini öne süren Polonyalı oryantalist Tadeusz Jan Kowalski (1889-1948) tarafından desteklenmektedir. Bu Selçuklu Türklerinin Ortaçağ'da İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun Dobruca bölgesine yerleştikleri söylenir ki burası aynı zamanda Bedreddin'in on beşinci yüzyıldaki ayaklanmasının da merkezini teşkil edecektir. Bu Selçukluların on üçüncü yüzyılda Balkanlar'a geldikten sonra Ortodoks Hıristiyanlığına geçtikleri ve sonunda “Gagavuz” olarak tanınmaya başladıkları söylenmektedir. Wittek'in çok daha yüksek sesle dile getirdiği bu teze göre Gagavuz sözcüğü Keykavus'tan türemiştir. Bk. Paul Wittek, “Yazijoghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14/3 (1952), 639-668. Ermeni Ayrıca Hıristiyanlıkta hayvan kurbanı için bakınız F. C. Conybeare, “The Survival of Animal Sacrifices inside the Christian Church,” *The American Journal of Theology* 7/1 (Jan. 1903), 62-90, özellikle 65-66.

⁵⁶ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 123-24.

Trakya'daki Philippopolis'ten geçmek zorunda kalmışlardır. Alexiad'dan bildiğimiz üzere bu bölge, Küçük Asya'dan Balkanlar'a sürülmüş olan Pavlikanların merkezidir.⁵⁷ Gibbon, sapkın Pavlikanların burada kılık değiştirmiş ve Fransız ya da Alman hacı kafilerine katılarak Avrupa içlerine kadar gitmiş olabileceklerini öne sürer. Böyle bir olasılık tarihsel araştırmanın kapsamı dışındadır. Gibbon, bu yayılma için ikinci bir olasılık olarak, Venedik şehir devletinin ticari hâkimiyetiyle birlikte gelişen Venedik şehrinin misafirperver cumhuriyetçi karakterine işaret eder. Gibbon'un özlemini çektiği Roma hoşgörüsünün bir örneği olarak Venedik, her iklimden ve dinden yabancıya kucak açmıştır. Gibbon'un ideal dünyasında, Pavlikanlar Venedik'in hoşgörüsünden yararlananlar arasında olabilmektedirler. Üçüncüsü ve bize göre en muhtemel olanı, Pavlikanların askeri yetenekleri nedeniyle Bizans İmparatorluğu'nun bayrağı altında askere alınmaları ve sık sık İtalya ve Sicilya'daki Yunan eyaletlerine seferlere gönderilmeleridir. Bu şekilde, barış ve savaş zamanlarında, Bizans İmparatorluğu'nun burnunun dibindeki Philippopolis'de yapamadıklarını, bu bölgelerin yabancıları ve yerlileriyle serbestçe konuşabilmişler ve sapkın fikirlerini Roma, Milano ve Alpler'in ötesindeki krallıklarda sessizce yayabilmişlerdir.⁵⁸ Bu aşamada Gibbon, Katolik Avrupa'da Pavlikanlara karşı baskının ilk adımı ve göstergesi olarak 1022'deki Orleans'ın on iki kanonuna işaret eder çünkü "her sınıftan ve her iki cinsiyetten binlerce Katolik Maniheist sapkınlığı benimsemişti; ve Orleans'ın on iki kanonunu yakan alevler zulmün ilk eylemi ve işaretiydi."⁵⁹

Pavlikanların Fransa'ya girişi ve Albigenianlara yapılan zulümle ilgili olarak burada uzun bir alıntı okumamız gerekmektedir. Bu pasajda Gibbon sistematik bir şekilde Divriği'ndeki Pavlikanlar ile Languedoc'taki Albigenianların tecrübeleri arasında paralellikler kurmaktadır.

Fransa'nın güney eyaletlerindeki Albigenianların bölgesinde Pavlikanlar iyice kök salmışlardı; Fırat'ın çevresinde sergilenen aynı şehadet ve infial hareketleri on üçüncü yüzyılda Ren nehri kıyılarında da tekrarlanıyordu. Doğu imparatorlarının yasaları İkinci Frederic tarafından yeniden canlandırıldı. Divriği'ndeki asiler Languedoc'un baronları ve kentleri tarafından temsil ediliyordu: Papa Üçüncü Innocentius, [zulümde] Theodora'nın acımasız ününü aştı. Askerleri yalnızca zulümde Haçlı Seferleri'nin kahramanlarına denk olabilirdi ve rahiplerinin zulmü, kötü bir ilkeye olan inancı çürütmekten çok onu teyit etmeye yarayan bir makam olan Engizisyonun kurucuları tarafından çok daha mükemmel bir seviyeye getirildi. Pavlikanların ya da Albigenianların göz önündeki toplulukları ateş ve kılıçla yok edildi; geriye kalanlar ise kaçarak, saklanarak ya da Katolik Kilisesi'ne katılarak canlarını kurtardılar. Ama uyandırdıkları bu mağlup edilemez ruh Batı dünyasında hâlâ yaşıyor ve nefes alıyordu. Devlette, kilisede ve hatta manastırlarda, Roma'nın tiranlığına karşı çıkan, Kutsal Kitap'ı dinin esası olarak benimseyen ve inançlarını Gnostik teolojinin tüm tasavvurlarından arındıran Aziz Pavlus'un talebelerinin [Pavlikanların] gizli bir silsilesi varlığını sürdürüyordu. İngiltere'de Wickliff'in, Bohemya'da Huss'un mücadeleleri zamansız ve sonuçsuz kaldı; ama ulusların kurtarıcıları olarak Zwingli, Luther ve Calvin'in adları şükranla anılmaktadır.⁶⁰

⁵⁷ Anna Comnena, *Alexiad*, trans. Elizabeth A. S. Dawes (Cambridge: In Parentheses Publications, 2000), 99-100.

⁵⁸ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 123.

⁵⁹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 123-24.

⁶⁰ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 124-25.

Gibbon bu noktada Reformcuların Kristoloji konusunda son derece ortodoks bir pozisyona sahip olduklarını belirtmektedir. Orta Çağ boyunca varlığını korumuş olan hurafelere yönelik eleştiri ve saldırılarının bu inanca karşı zafer kazandığını ifade ederek, geleneksel kilisenin temeli olan din adamlarının elinde yozlaşmış olan geleneğin otoritesini yok ettiklerini ileri sürmektedir. Bundan böyle bir Hıristiyan için Kutsal Kitap'tan başka bir yasa ve bu yasanın kendi vicdanından başka bir yorumcusu olmayacaktır.⁶¹ Ancak Gibbon bu noktada bazı eleştirilerini de dile getirmektedir.⁶² Ona göre Reformcular, teorideki bu liberal, müsamahakâr fikre rağmen, seleflerinin otoriter geleneğini devam ettirmişlerdir. “Kaplanın doğası yine aynıydı ama yavaş yavaş dişlerinden ve pençelerinden mahrum kalacaktı” diye yazmaktadır.⁶³ Ancak bu noktadan sonra kilisenin Reformasyon öncesinde sahip olduğu otoriteyi yeniden tesis etmesi imkansızdı.⁶⁴

Gibbon, Reformasyon'un eleştirerek ortaya çıkardığı Katolik Kilisesi geleneğine benzemeye başladığı, daha doğrusu onun gibi otoriter bir yapıya bürünmeye başladığı ilk andan itibaren, içinde sessizce bir reform çabasının işlemekte olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ İşte bu noktada Erasmus'u devreye girmektedir. Gibbon, Erasmus'u rasyonel teoloji olarak adlandırdığı bu yeni hareketin babası olarak görür. Erasmus'un fikirleri bir asırlık uykunun ardından Hugo Grotius (1583-1645), Hollandalı Arminianlar, William Chillingworth (1602-1644) ve İngiliz Latitudinarianlar tarafından yeniden canlandırılacaktır.⁶⁶ Gibbon bu kişi ve grupların reformasyon içinde bir reform olarak düşünülmesi gerektiğini varsaymıştır. Bu anlatıya göre iki tür reform vardır. Birincisi, Luther ve Calvin tarafından temsil edilen, iyi bilinen ancak bir hayli mahdut ve cılız olan Reformasyon. İkincisi ise Erasmus tarafından başlatılan çok daha geniş bir reformdur.⁶⁷ Ancak Gibbon'un burada gerçek Reformasyon olarak anlattığı şey, Hollanda ve İngiliz hükümetleri tarafından tesis edildiğini iddia ettiği dini alanda gösterilen tolerans ve vicdan hürriyetidir ki bunların nereye kadar tarihsel gerçeklerle uyduğu Gibbon'un kendi tecrübelerinde dahi aksini bulabileceğimiz için gayet sorunludur.⁶⁸

Sonuç

Gibbon aydınlanma döneminin bir tarihçisiydi. Bundan dolayı tarih yazıcılığında hümanizmi ve romantizmi tarihinde her zaman belirleyici ilkeler olmuştur. Reformcuları

⁶¹ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 126.

⁶² Bruce Mansfield, *Interpretations of Erasmus, c.1750-1920* (Toronto: University of Toronto Press, 1992), 34.

⁶³ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 127.

⁶⁴ Mansfield, *Interpretations of Erasmus*, 34.

⁶⁵ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128.

⁶⁶ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128.

⁶⁷ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128; Gibbon'un Erasmus ile ilişkisi için bk. Mansfield, *Interpretations of Erasmus*, 32-38.

⁶⁸ Gibbon, *DF*, Bölüm LIV, 128. Gibbon, Oxford'da henüz 16 yaşında bir lisans öğrencisi iken, 8 Haziran 1753'te Katolik Kilisesine geçmiştir. Oxford'un Katolik öğrencileri bünyesine kabul etmemesinden hareketle babasına durumu bildirmiş ve akabinde derhal Oxford'u terk etmek zorunda kalmıştır. Çünkü on sekizinci yüzyılın İngiliz hukukçusu ve muhafazakâr siyasetçisi William Blackstone'un (1723-1780) da belirttiği üzere, Roma Katolikliğine geçen bir Protestan vatana ihanet suçu işlemektedir. Oğlunun Katolikliğe geçişi karşısında dehşete düşen babası onu telaş içinde Lozan'a, Kalvinist Daniel Pavilliard'ın evine göndermiştir. Nihayetinde Gibbon 1755 yılının Christmas Günü'nde yeniden Anglikan Kilisesine dönmüştür. Bk. William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England in Four Books* (London: A. Strahan, J. Butterworth and Son, Fleet-Street, 1825), cilt IV, 74-93, 103-118, özellikle 114-118; Gibbon, *Autobiographies of Edward Gibbon*, 297, 299; Jordan, “Edward Gibbon,” 1-12.

eleştiriyordu çünkü onlar tahttan indirdikleri ruhani tiranlığın halefi olmaya çalışmışlardı. Katolik Kilisesi'nin otoritesini ve hiyerarşisini yok etmişlerdi ama farklı bir isim altında başka bir hiyerarşi kurmuşlardı. Dolayısıyla Reformasyon yanlış yönlendirilmiş bir hareketti. Ancak Pavlikanların kendi ruhban sınıflarını ihdas edip onların elinde yozlaşmak için yeterli zamanı olmamıştı. İmparatorluğun kılıcı ile yok edildikten sonra, artıkları da sürgünler ile tek bir noktada kesafet oluşturmalarına müsaade edilmemek üzere dağılmışlar ve kilise tarihlerindeki heretikler arasında yerlerini almışlardı.

Ancak Pavlikanlar on sekizinci yüzyılda çok uzaklarda, Britanya'da Edward Gibbon'un eserinde yeniden doğacaklardır. Gibbon, burada Pavlikanlara gayet cömertçe uzun bir bölüm ayırmış ve onları Roma'nın ruhani zulmünün kurbanları olarak övmüştür. Buradaki zulmün ruhaniliğinin önemini ve başta Roma olmak üzere ruhban sınıfının bu noktadaki suçluluğunu ısrarla vurgulamıştır.

Gibbon başlangıçta onları Elçilerin İşleri'ndeki otantik Hıristiyanlığın son gerçek temsilcileri olarak görüyordu. Aynı zamanda onların, resmi Kiliseyi, onun ruhban sınıfını ve onların çevresinde gelişen sakramentleri reddetmeleri, Kutsal Kitap karşısında daha serbest bir tutum takınmaları, ikonaları reddetmeleri, haça, azizlere ve kutsal emanetlere hürmet etmemeleri gibi hasımları tarafından nakledilen tasvirlerinden hareketle, Protestanlığın ataları olduklarını ileri sürmüştür. Bu iddiasını, Pavlikanlardan Bogomillere, oradan Katharlar, Albigenianlar, Waldensianlar gibi hareketler kanalıyla kronolojik olarak on altıncı asra kadar takip edilebilecek olan bir mirasın devri olarak göstermiştir.

Gibbon'un Pavlikanlar hakkındaki görüşlerinde samimi olduğunu, ancak bu noktadaki kanaatinin din fikrinin Hristiyanlık nokta-i nazarında yerleşik, resmi biçimine duyduğu nefretten kaynaklandığını belirtmek durumundayız. Hepimiz gibi o da kendi çağının bir evladydı. Tek fark, onun çağının geriye bakarken ileriye gitmek için daha çok mücadele etmiş olmasıdır. Aydınlanma düşüncesi bir yandan şimdiki zamanda dini ve onun teklif ve talep ettiği dini yaşamı yapıbozuma uğratarak iddialarını güçlendirme ihtiyacı duyuyor, diğer yandan da görkemli, belki de mağdur/ötekileştirilmiş bir geçmişe dayanarak yeni bir şimdiki zaman kurmaya çalışıyordu. Yapıbozum sürecinin anahtarı, bu sürecin sonunda her zaman yeniden inşa ihtiyacı duymasıdır. Zira tarih ve toplum boşluk kabul etmemektedir. Bu nedenle Gibbon'un Pavlikanlar hakkındaki incelemesi makul kabul edilebilir, ancak Doğu ve Batı ya da Katolik ve Ortodoks Kilise tarihi hakkındaki sözleri göz önüne alındığında, onunla aynı fikirde olmak gerçekten zordur. Yine de Gibbon'a Pavlikanları unutulmaktan kurtardığı için minnettarız. Onları önceki yazarların ellerinde süregelen işkencelerinden kurtarmış ve tarihte, en azından kendi tarihinde, lanetlemelerden uzak bir yer edinmelerini sağlamıştır.

Gibbon'un Pavlikanlara dair anlatısının Protestan yazarlar üzerindeki etkisi küçümsenmemelidir. İngiliz İmparatorluğu'nun gücü ve etkisi ile Aydınlanma felsefesinin baskın gücü arttıkça Gibbon'un ünü ve etkisi de artmıştır. Gibbon, tarihin sekülerleştirilmesi ve kutsallıktan arındırılmasında önemli bir rol oynamıştır ve bu noktada Anglikanlar, Lutheranlar, Baptistler, Kongregasyonalistler gibi Protestan gruplar arasında Pavlikanlar için neredeyse en temel kaynak olmuştur. Protestan yazarlar, Gibbon'u büyük bir iştiyak ve özlemle takip ederek Pavlikanları Protestanlıktan önce Protestanlar olarak tasvir etmişlerdir. Bu sayede Protestanların Katolik ve Ortodoks Kiliseleri karşısında maruz kaldıkları tarihsel kompleksiten kurtulma yolu belirlemiştir. Zira Pavlikanlar eğer İsa Mesih'in ilk takipçilerinin itikadının son tanıkları idiyse, onların halefi olan Avrupa Protestanlığı da ruhban sınıfı elinde hakikati yok edilmiş olan Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin evveline giderek doğrudan

Mesih'e bağlanabilecektir. Bu noktada Katoliklik ve Ortodoksluk karşısında hissedilen teolojik ve tarihsel zaaf ortadan kalkmış olacaktır.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milevenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Africa, Thomas W. 1963. "Gibbon and the Golden Age." *The Centennial Review* 7/3: 273–281.
- Anna Comnena. 2000. *Alexiad*, translated by Elizabeth A. S. Dawes. Cambridge: In Parentheses Publications.
- Baird, Robert. 1845. *Sketches of Protestantism in Italy, Past and Present; Including a Notice of the Origin, History, and Present State of the Waldenses*. Boston: Benjamin Perkins & Co.
- Barnett, S. J. 1999. *Idol Temples and Crafty Priests: The Origins of Enlightenment Anticlericalism*. London: MacMillan Press Ltd.
- Bayle, Peter. 1737. *The Dictionary Historical and Critical of Mr Peter Bayle I-IV*, translated by P. Des Maizeaux. London: D. Midwinter, J. Brotherton.
- Benedict, David. 1848. *A General History of the Baptist Denomination in America and Other Parts of the World*. New York: Lewis Colby & Co.
- Blackstone, William. 1825. *Commentaries on the Laws of England in Four Books*. London: A. Strahan, J. Butterworth and Son, Fleet-Street.
- Bossuet, Jacques Bénigne. 1836. *The History of the Variations of the Protestant Churches I-II*, translated by Levinus Brown. Dublin: Richard Coyne.
- Bossy, John. 1970. "The Counter-Reformation and the People of Catholic Europe." *Past & Present* 47: 51–70.
- Bowersock, Glen W. 1996. "The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome." *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49/8: 29-43.
- Cameron, Averil. 2014. *Byzantium Matters*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Cartledge, Paul. 1977. "The Enlightened Historiography of Edward Gibbon, Esq.: A Bicentennial Celebration." *The Maynooth Review / Reviú Mhá Nuad* 3/2: 67–93.
- Conybeare, Frederick C. (editor and translator). 1898. *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*. Oxford: The Clarendon Press.
- _____. 1903. "The Survival of Animal Sacrifices inside the Christian Church." *The American Journal of Theology* 7/1: 62-90.
- Dawson, Christopher. 1934. *Edward Gibbon*. London: Humphrey Milford.
- _____. 1956. *The Dynamics of World History*. New York: Sheed And Ward.
- Dennis, John. 1715. *Priestcraft Distinguished from Christianity*. London: J. Roberts.
- Dowling, John Goulter. 1835. *A Letter to S. R. Maitland on the Opinions of the Paulicians*. London: J. G. & F. Rivington.
- Ducrey, Pierre. (directeur). 1977. *Gibbon et Rome à la Lumière de l'Historiographie Moderne*. Genève: Librairie Droz.
- Faber, George Stanley. 1838. *An Inquiry into the History and Theology of the Ancient Vallenses and Albigenses*. London: R.B. Seeley and W. Burnside.
- Ferguson, Duncan S. 1983. "Historical Understanding and the Enlightenment: Edward Gibbon on Christianity." *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church* 52/4: 391–403.
- Foulis, Henry. 1671. *The History of Romish Treasons and Usurpations: ... a Particular Account of Many Gross Corruptions and Impostures*. London: J.C. for Richard Chiswell.
- Gavin, Antonio. 1691. *The Frauds of Romish Monks and Priests*. London: Samuel Roycraft.
- Gibbon, Edward. 1896. *The Autobiographies of Edward Gibbon*, edited by J. Murray. London: John Murray.
- _____. 1909-1912. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, edited by J. B. Bury. London: Methuen & Co. Ltd.
- Gieseler, Johann Karl Ludwig. 1865. *A Text-Book of Church History I–III*, translated by Samuel Davidson and John Winstanley Hull. New York: Harper & Brothers.
- Gregory, Brad S. 2012. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Haydon, Colin. 1994. *Anti-Catholicism in Eighteenth-Century England, c. 1714–1780: A Political and*

- Social Study*. Manchester: Manchester University Press.
- Heal, Felicity. 2005. "Appropriating History: Catholic and Protestant Polemics and the National Past." *Huntington Library Quarterly* 68/1-2: 109-32.
- James, Thomas. 1843. *A Treatise of the Corruptions of Scripture, Councils, and Fathers, by the Prelats, Pastors, and Pillars of the Church of Rome, for Maintenance of Popery and Irreligion [1611]*, edited by John Esmund Cox. London: J. W. Parker.
- Jones, William. 1816. *The History of the Waldenses: Connected with a Sketch of the Christian Church from the Birth of Christ to the Eighteenth Century I*. London: Gale and Fenner.
- Jordan, David P. 1976. "Edward Gibbon: The Historian of the Roman Empire." *Daedalus* 105/3: 1-12.
- Karakaya-Stump, Ayfer. 2019. *The Kizilbash-Alevis in Ottoman Anatolia: Sufism, Politics and Community*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kelly, Christopher. 1997. "A Grand Tour: Reading Gibbon's 'Decline and Fall.'" *Greece & Rome* 44/1: 39-58.
- Lewis, Bernard. 1976. "Gibbon on Muhammad." *Daedalus* 105/3: 89-101.
- Liechty, Joseph. 1987. "Testing the Depth of Catholic/Protestant Conflict: The Case of Thomas Leland's 'History of Ireland', 1773." *Archivium Hibernicum* 42: 13-28.
- Maitland, Samuel R. 1832. *Facts and Documents Illustrative of the History, Doctrine, and Rites, of the Ancient Albigenses & Waldenses*. London: J. G. & F. Rivington.
- Mansfield, Bruce. 1992. *Interpretations of Erasmus, c1750-1920*. Toronto: University of Toronto Press.
- Manuel, Frank E. 1976. "Edward Gibbon: Historien-Philosophe." *Daedalus* 105/3: 231-245.
- McGrath, Patrick. 1963. "Catholic Historians and the Reformation—I." *Blackfriars* 44/513: 108-15.
- _____. 1963. "Catholic Historians and the Reformation—II." *Blackfriars* 44/514: 156-163.
- McNees, Eleanor. 2004. "'Punch' and the Pope: Three Decades of Anti-Catholic Caricature." *Victorian Periodicals Review* 37/1: 18-45.
- Milner, Joseph. 1809. *History of the Church of Christ III*. Boston: Farrand D. Mallory & Co.
- Morrison, J. C. 1878. *Gibbon*. London: Macmillan and Co.
- Mosheim, Johann Lorenz. 1858. *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, trans. Archibald MacLaine. Cincinnati, Applegate & Co.
- Nippel, Wilfried. 2000. "Gibbon and German Historiography." In *British and German Historiography, 1750-1950: Traditions, Perceptions, and Transfers*, edited by Benedikt Stuchtey and Peter Wende, 67-81. Oxford: Oxford University Press.
- Orchard, George Herbert. 1838. *A Concise History of Foreign Baptists: Taken from the New Testament, the First Fathers, Early Writers, and Historians of All Ages*. London: George Wightman, Paternoster Row.
- Paz, D. G. 1979. "Popular Anti-Catholicism in England, 1850-1851." *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 11/4: 331-359.
- Pocock, J. G. A. 1977. "Gibbon's Decline and Fall and the World View of the Late Enlightenment." *Eighteenth-Century Studies* 10/3: 287-303.
- _____. 1999-2015. *Barbarism and Religion*, 6 volumes. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2009. "Gibbon and the invention of Gibbon: Chapters 15 and 16 Reconsidered." *History of European Ideas* 35/2: 209-216.
- _____. 2017. "Gibbon's second trilogy: an introductory survey." *History of European Ideas* 43/7: 701-731.
- _____. 2018. "An Overview of The Decline and Fall of the Roman Empire." In *The Cambridge Companion to Edward Gibbon*, edited by Karen O'Brien and Brian Young, 20-40. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Roy. 1988. *Edward Gibbon: Making History*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Punchard, George. 1841. *History of Congregationalism from about A.D. 250 to 1616*. Salem: J. P. Jewett.
- Runciman, Steven. 1976. "Gibbon and Byzantium." *Daedalus* 105/3: 103-110.
- Trevor-Roper, H. R. 1976. "Gibbon and the Publication of The Decline and Fall of the Roman Empire

- 1776-1976.” *The Journal of Law & Economics* 19/3: 489–505.
- Walker, Peter W. 2020. “Tolerating Protestants: Anti-Popery, Anti-Puritanism, And Religious Toleration In Britain, 1776–1829.” In *Against Popery: Britain, Empire, and Anti-Catholicism*, edited by Evan Haefeli, 257–88. London: University of Virginia Press, 2020.
- Whitby, Daniel. 1674. *A Discourse Concerning the Idolatry of the Church of Rome*. London: Tho. Basset.
- Witteck, Paul. 1952. “Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14/3: 639-668.
- Young, B. W. 1998. “‘Scepticism in Excess’: Gibbon and Eighteenth-Century Christianity.” *The Historical Journal* 41/1: 179–199.

